

بینش معنوی - ۵۵

نگارش

مهدی کمپانی زارع

حیات فکری غزالی

تصحیح، ترجمه و تحلیل و نقد

رسالة المنقذ من الضلال

تکلیف
نشر نگاه معاصر

فهرست

- پیشگفتار ۵
□ سیری کوتاه در زندگی ابو حامد غزالی ۱۱

ترجمة المنقذ من الضلال (۲۲)

- مقدمه ۲۹
مقدمات سفسطه و انکار دانش ها ۳۲
گفتاری در اصناف جویندگان حقیقت ۳۶
علم کلام، غایت و نتیجه آن ۳۷
فلسفه ۳۸
اصناف فیلسوفان و موصوف شدن همگیشان به کفر ۳۹
اقسام دانش های فلاسفه ۴۲
گفتاری در مذهب تعلیم و مصیبت آن ۵۱
روش صوفیان ۶۰
حقیقت نبوت و نیاز همه مردم به آن ۶۷
علت نشر دانش پس از روی گردانی از آن ۷۱

مقالات (۸۵)

- مواجهه با فلاسفه ۸۷
مواجهه با متکلمان ۹۱
مواجهه با عرفا ۹۴

- نقدی بر مواجهه غزالی با باطنیه ۹۷
- نقدی بر مواجهه غزالی با نظریه امامت معصوم ۱۱۱
- آیا کتاب سرّ العالمین از غزالی است؟ ۱۳۱
- متن المنقذ من الضلال ۱۳۵
- کتابنامه ۱۷۵
- نمایه اعلام ۱۷۹

پیشگفتار

ابوحامد غزالی (۵۰۵-۴۵۰ق) از تأثیرگذارترین دانشمندان و اندیشمندان جهان اسلام است که در حوزه‌های مختلف علمی در جهان اهل تسنن و تشیع همواره محل رجوع بوده است. دفاعیات وی از تصوف مورد عتاب متشرعان و نیز انتقادات او بر بنای سراسر استدلالی فیلسوفان مشائی و معتقدات باطنیه و نیز بی‌افکنی بنایی رفیع در اخلاقیات دینی مشهورتر از آن است که نیازمند تعریف و توضیح باشد. از قرن ششم هجری به بعد کمتر عالمی را در جهان اسلام می‌شناسیم که از دیدگاه‌های غزالی در شعب مختلف علوم بهره نبرده باشد و خود را نیازمند همراهی با او و یا انتقاد از وی نیافته باشد. غزالی از زمره شخصیت‌هایی است که می‌توان در بسیاری از مباحث با او موافق نبود، اما به هیچ‌روی نمی‌توان او را در نظر نیاورد و او را نادیده گرفت. او در دانش‌های مختلف دینی و غیر دینی صاحب تألیفات مهمی است و در بیشترین آنها طرحی را افکنده که مسبوق به سابقه نبوده است و بدیع محسوب می‌شود. دایرةالمعارف بزرگ دینی وی، احیاء علوم الدین، که با رویکردی باطنی و اخلاقی به رشته تحریر درآمده بسیاری را بر آن داشت که مدعی شوند اگر جمیع کتب اسلامی معدوم شود و این اثر باقی بماند، چیز قابل ذکری از دست نرفته است.^۱ البته کم نبودند کسانی که این اثر را محتوی مطالب سُست و روایات مجعول می‌دانستند و

۱. اتحاد الساده المتقین، ج ۱، ص ۲۷.

بر اعتماد بیش از حد وی به صوفیه و سخنان ایشان طعنه می‌زدند.^۱ محدثان وی را به ندانستن علم‌الحديث متهم می‌ساختند و فقیهان او را به فروختن فقه به تصوف و آمیختن دین به اقوال یونانیان و صوفیان و اخوان‌الصفا مورد طعن قرار می‌دادند. اما علی‌رغم همه نیش‌ها و نقدها وجود وی اثر خود را در تاریخ اسلام باقی گذاشت و به یکی از محبوبترین منابع مورد مراجعه مسلمانان مبدل شد. دایره تأثیرگذاری غزالی به احیاء علوم الدین منحصر نماند و او در وادی‌های دیگر نیز رهبری اهل دانش را بر عهده گرفت و توانست با بیان قدرتمند خود و شخصیت پرنفوذ خویش تأثیرات ژرفی را در سرزمین علوم اسلامی باقی بگذارد. او با نگارش کتاب‌هایی چون جواهر القرآن و مشکات الانوار نگاه مسلمانان را به مقوله تفسیر و تأویل تغییر داد و با خلق آثاری چون الاقتصاد فی الاعتقاد و الجوامع طرقی متواضعانه برای علم کلام ترسیم نمود. مواجهه وی با فیلسوفان و نگارش کتاب مشهور تهافت الفلاسفه او را که خود دل در عقلیات داشت به عنوان مخالف عقل و فلسفه به تاریخ نشان داد و فهم سهم مهم وی در شناساندن فلسفه - حتی به جهان مسیحیت - را برای قرون متمادی به تعویق افکند. هنوز چندسالی بیشتر از پیدا شدن مجموعه فلسفی مراغه و یافتن آثار فلسفی اصیل غزالی نمی‌گذرد و جامعه علمی جهان اسلام هنوز به اقتضای برخی مستشرقان می‌پندارند که غزالی فقیه و صوفی‌ای اشعری بوده که عقل‌ستیز و فلسفه‌گریز بوده و همراهی و هم‌آوایی بُرهان را با قرآن و عرفان بر نمی‌تافته است. اما چنانکه از سراسر تهافت الفلاسفه آشکار است، وی عمیقاً دعوی هم‌آوردی استدلالی با فیلسوفان داشته و با ایشان با ابزار خودشان مقابله کرده است. در دیگر آثار فلسفی وی - مقاصد الفلاسفه، المضمون به علی غیر اهله صغیر و کبیر - نیز میل بسیار غزالی به طریق بُرهان دیده می‌شود و نگارش آثاری در منطق مُهر تأیید بر آن می‌نهد.^۲ حوزه گسترده علایق غزالی و تنوع دیدگاه‌های وی در یک مبحث خاص، هم جماعات مختلفی را به سوی او متمایل می‌ساخت و هم طوایفی را

۱. المنتظم، ج ۹، ص ۱۶۹ و تلبیس ابلیس، ص ۱۶۵.

۲. در باب اهمیت مجموعه فلسفی مراغه ر.ک: به مقدمه مجموعه فلسفی مراغه؛ دو مجدد، باب هفدهم و

هجدهم، صص ۳۲۳-۲۹۱.

دچار حیرت می‌نمود. ابن‌رشد از اینکه غزالی در نوشته‌هایش طریق واحدی را دنبال نمی‌کرد و با اشاعره، اشعری و با صوفیه، صوفیانه و با فیلسوفان، فلسفی مواجه می‌شد اظهار شگفتی می‌کرد و آنرا نشان تذبذب رأی وی می‌دانست.^۱ اما برخی این امر را چنانکه ابن‌رشد می‌فهمید، ارزیابی نمی‌کردند و برای این تشبیه ظاهری، توجیهی ارائه می‌کردند. برای مثال صدرالمآلهین بر آن است که غزالی در بیشتر عقاید دینی و اصول ایمانی متابعت حکما کرده و بسیاری از عقاید خود را از ایشان گرفته است و در مواجهه‌اش با حکما یا مصلحتی دینی در حفظ عقاید مسلمانان را مد نظر داشته و یا در مقابل علمای ظاهری تقیه کرده و یا اینکه در بدایت راه بوده و آنچنان به پختگی علمی نرسیده و درک درستی از جایگاه حکمت نداشته است.^۲ فارغ از اینکه در تبیین این تنوع و تشبیه چه راهی را پیش بگیریم، غزالی اندیشمندی است که در حوزه‌های مختلف منشأ آثار متعددی بوده است. دایره این تأثیرات شامل دانش‌هایی چون فلسفه و کلام و عرفان و اخلاق و فقه و اصول و تفسیر و علوم قرآنی و... بوده و موافق و مخالف را دربر گرفته است. برای فهم دیدگاه‌های مختلف غزالی در حوزه‌های مذکور و یافتن تصویری درست از وی بایستی به صورت مستقیم به آثار او مراجعه کرد. کثرت و حجم بسیار آثار وی بسیاری را از چنین مطالعه‌ای محروم کرده است. اما در مجموعه آثار غزالی رساله بسیار مهمی تحت عنوان المنقذ من الضلال وجود دارد که در آن، وی به اختصار به تشریح مراحل حیات فکری خود می‌پردازد. این رساله در عین کوتاهی مشتمل است بر اهم اندیشه‌های غزالی در بسیاری از حوزه‌های مورد پژوهش وی. در جهان اسلام نوشتن چنین آثاری متعارف نیست و کمتر دانشمند و اندیشمندی است که اطلاعات منسجمی از حیات فکری و معنوی خود در اختیار مخاطبان قرار دهد. حتی گونه‌ای خست در بیان چنین اطلاعاتی از ناحیه این بزرگان ملاحظه می‌شود که تا حد زیادی ناشی از برخی ملاحظات اخلاقی و اجتماعی است. ایشان هم از اینکه سخنی بگویند که شخص خودشان در کانون آن باشد ابا دارند و هم از اینکه بخواهند پشت صحنه اندیشه خود را

۱. فصل المقال، ص ۴۸. ۲. المبدأ و المعاد، ص ۴۰۵.